

Az én szőlőhegyem című könyv többször felbukkanó kulcsfigurája az a XIX. századi angol utazó, bizonyos Sir John Paget, aki 1839-ben *Hungary and Transsylvania* címmel máig magasra értékelendő színvonalon ír hazánkról és akkori társas viszonyainkról útirajzot, majd Erdélyben letelepedvén a helyieknek is mintául szolgáló szőlőtermesztésbe és bortermelésbe fog, pár év múltán pedig olyannyira lokálpatriótává válik, hogy 1848–49-es szabadságküzdelmeinkben sem marad tétlen nemes. Az 1872-es lyoni kiállításon már mint Paget János kap Leánykából készített aszújáért „elsőrendű dicséret oklevelét”. Az általa birtokolt és „feddhetetlen logikával” művelt példa értékű tájon – hangsúlyozza Ambrus Lajos – „minden a természetten vett erőszak nélkül” virult.

Fodor Miklós

A kritikus portréjához

Elek Tibor:
Fényben és árnyékban
Kalligram, Pozsony, 2004.

A *Fényben és árnyékban* Elek Tibor ötödik könyve, egyúttal negyedik kritika-, illetve tanulmánykötete. Az első 1994-ben jelent meg, e mostani tíz évre rá, közben készült el kismonográfiája Székely Jánosról (2001). Maga a mennyiség önmagában is impozáns (vers- és prózaírók persze számszakilag lekörözhetik) – e mostani kötete közel félezer oldal –, hatalmas, kitartó munka egy a negyedik X-en éppen csak túli irodalmár részéről. Hogy Elek Tibor koncepciózus, rendkívüli tudatossággal jelenlévő kritikus, régóta tudjuk, első kötete (*Szabadságszerelem*) óta bizonyosan.

Új könyve, melynek első fele kritikák, tanulmányok, a második pedig interjúk, beszélgetések gyűjteménye, akár két önálló kötet is lehetne, ám nem mechanikusan tevődik össze e kettő, mert a szerző az írásokat szinte artistikus ihletettséggel komponálta szerves egésszé – amit e könyv szerkesztéséről tudni lehetséges, szenzibilis olvasatában Kocsis Lilla (Új Forrás, 2006/1.) elmondta, ahhoz nincs mit hozzátennem.

Ehelyett Elek Tibor kritikus, irodalomtörténeti habitusáról szeretnék röviden szólni, pontosabban arról, miért rokonszenves számomra ez a habitus.

Az egyik határon túli irodalmak integrációjának kérdéskörét értelmező kerekasztal-beszélgetésen azt mondja Tözsér Árpád: „Bányai Jánostól hallottam egyszer, talán a Debreceni Irodalmi Napok valamelyikén, a *többrendszerű irodalmi gondolkodás* kifejezést. A lé-

nyege: maga az irodalom is több rendszerben, több stílusiskolában létezik egyidejűleg, s ezt befogni csak a többrendszerű gondolkodás tudná. Szerintem ez egy ragyogó eszme. Én azonban úgy fogalmaznám át, hogy meg kellene tanulnunk több kánonban szimultán gondolkodni. Ebben a pillanatban a magyar irodalomban csak egyetlen kánon létezik, körülbelül az a kánon, amit Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete képvisel. Ha a többrendszerű, többkánonú irodalmi gondolkodást meg tudnánk teremteni, akkor, azt hiszem, sokkal kevesebb lenne a probléma a határon túli magyar irodalmakkal is, s magával a kifejezéssel is.” A pozsonyi költő több neuralgikus pontot is érint. Egyrészt ténynek tekinti, hogy csak egyetlen kánon létezik, másrészt egy vágyott jövőről beszél: *ha majd* képesek leszünk megtanulni többféle kánon gondolkodását... Nos, szerintem kétféle kánon biztosan létezik (más kérdés, hogy a kánonok elfogadják-e egymás értékrendjét, annyi bizonyos, hogy az uralkodó csakugyan a Kulcsár Szabó-féle, s ez nemigen fogadja el a „másikat”), másrészt ma is léteznek olyan irodalmárok, akik képesek a többkánonú irodalmi gondolkodásra, egyikük éppen az e beszélgetést is vezető Elek Tibor. (Ráadásul a beszélgetésen jelen voltak – reprezentálandó – a „másik” kánont, annak képviselői is, Bertha Zoltán, Szokolczay Lajos, illetve meghívott volt Görömbei András.)

A kötet legutolsó interjújában Elek Tibor válaszol Németh Zoltán kérdéseire, s ebben, egyebek mellett kritikusai alapelveit megfogalmazva, a Tözsér Árpád említette kérdésre is válaszol, s megerősíti: „ahogy korábban már mondtam, több kánon van. Egyébként pedig, félre a kánonokkal, lássuk a műveket magukat!” – *egyenként*. Elek Tibor monomániásan hisz abban, hogy ha magukat a műveket, s csak a műveket olvassa kellő nyitottsággal és érzékenységgel, szükségképpen fölülemelkedik a végzetes megosztottságon, amely a kortárs magyar irodalmi közéletet uralja – legalábbis a nyelvi felszínen uralja, teszem hozzá, mert az meg az én személyes tapasztalatom, hogy a csöndes többséget, hál’ isten, egyáltalán nem zavarja a többkánonúság, természetesnek tekinti a pluralizmust. Más az, ami zavarja.

Lehetséges, hogy méltányolandó erény, ha valaki több kánoni gondolkodásban is otthon van, de lehetséges, hogy egyszerűen alkat, habitus (meg sok más) kérdése is, hogy másvalaki viszont csak egyetlen kánoni nyelvben, gondolkodásban van otthon, hogy egynek érzi az értékrendjét, játékerét, stb. Elek Tibor – rokonszenvesen többen is, a „szövegközpontúban” is, meg a „világközpontúban” is, s ez számára semmiféle traumát nem jelent, sőt, láthatóan igen jól érzi magát így. Azt sem állítja, hogy az ő széles spektrumú olvasata

befogná a magyar irodalom érdemes egészét, mindössze azt jelzik írásai, hogy a szokásosnál több stílus és világgép irányába fogékony az antennája. Sajnálja például, hogy a kitűnő Bányai János érzékeny elemzései csak bizonyos értékrendre nyitottak (a vezető kánonra), de megérti és elfogadja. Nagy megbecsüléssel szól Margócsy István kötetéről, melynek írásai „szakszerűségükkel, közérthetőségükkel, határozott értékítéleteikkel tűnnek ki a kritikai termésből”, sajnálja, hogy csak egyféle kánon (a Kulcsár Szabó-féle) elismert alkotóinak műveivel foglalkozik, koncepcióját viszont több ponton is „sebezhető”-nek érzi, s vitatja, hogy a kortárs magyar irodalom legjobb alkotói mind az utóbbi évtizedekben megtörtént paradigmaváltás létrehozói és megalkotói lennének. Elek Tibor nyilván nem fogja meggyőzni Margócsy Istvánt, amit tehet, személyes gyakorlatának példájával, hiteles olvasataival próbálja igazolni és megerősíteni, hogy a kortárs magyar irodalom ma is alapvetően sokféle, és a sokféleség összeadódva ér valamit, ha ér, hogy e sokféleség együttesen adja ki a magyar irodalmat.

Elek Tibor kánonokat meghaladó magatartásának egyik érzékletes példája a vajdasági Koncz István verseskötetéről írt esszéisztikus tanulmánya. Az írás az EX Symposium szerkesztőjének „szelíden erőszakos” felkérésére készült, korábban nem sokat tudott a költőről. De körültekintő alapossággal nemcsak a Koncz-életművet olvasta át, hanem a rá vonatkozó – talán teljes – szakirodalmat is (erről a példás precizitásról, alaposságról minden írásánál, interjújánál meggyőződhetünk), s rajzolt meg nagy empátiával egy korrekt és meggyőző képet Koncz – heideggeri – „létre irányuló” költészetéről, s több vonatkozásban kimutatja rokonvilágúságát a Rilkei létszemlélettel is. A tanulmány önértékén túl is figyelemre méltó, mert Elek Tibornak nem a metafizikára érzékeny líra az igazi területe. A kihívásra azért válaszolhatott mégis természetes gesztussal, mert szakmai (és nyilván emberi) kíváncsisága erősebb, mint természetes(?) érdeklődése. S megállapítja még, hogy Koncz István költészetének fogadattörténete tünetértékű: akik a határon túli magyar irodalmak integrálódását elindították, elsősorban a közösségi gondokat vállaló irodalmat preferálták, az ontologikus líra hazai képviselőinek figyelme pedig furcsa mód megállt a politikai határoknál. Okkal állapítja meg, hogy „költészete értékeinek fel nem ismerése egyike a hazai irodalomkritika ma már nehezen jóvátehető mulasztásainak”, azaz nemcsak a megosztottság, de a célzatosan építkező (egy-, két-, de akár több) kánonközpontú irodalmi gondolkodás is elvezethet a magyar irodalom részleges öncsonkításához. Úgy sejtem, hasonló céllal készült, illet-

ve került kötetébe a Papp Tiborral folytatott beszélgetés is: a Magyar Műhely neoavantgárd kísérletei sem állnak Elek Tibor érdeklődésének homlokterében, de az irányzat teljesítményét és egyes alkotók életművét megkerülhetetlennek tartja a magyar irodalom egészében.

A főtebb már idézett beszélgetés (*A „határon túli magyar irodalom” integrációjának kérdései*) a kötet legerjedelmesebb írása. A beszélgetés tétje, hogy van-e, vannak-e határon túli magyar irodalmak, vagy csak egyetlen, összmagyar irodalom létezik, s ha nincsenek, miért használjuk mégis a fogalmat. Elek Tibor e kötetében (ahogy a korábbiakban is) hangsúlyos arányban foglalkozik a határainkon túl élő írók műveivel, illetve magával a kérdéssel. E mostani végső válasza ugyanaz, mint volt a kánonokat illetően: „Az egész terminológiai vitát feleslegesnek és kicsit köldöknézőnek látom ma már. A jobbak már évtizedekkel ezelőtt is tudták, hogy természetesen csak egy magyar irodalom van, ezért is foglalkoztak például a felvidékivel vagy az erdélyivel, mert úgy gondolták, hogy az is része az egynek... Ha én azt mondom, hogy határon túli vagy erdélyi vagy vajdasági, netán nyugati, akkor elsősorban földrajzi, lokális értelemben használom a szavakat, s a legkevésbé sem tulajdonítok nekik poétikai, esztétikai jelentést” –, azaz csak művek (és életművek) vannak, *egyenként*. Gion Nándor, Kontra Ferenc, Bányai János, Grendel Lajos, Mizser Attila, Székely János, Szilágyi István, Fekete Vince – mások mellett ők e kötet megszólítottjai, s csak azért nem sokkal szélesebb a spektrum itt, mert Elek Tibor fizikai teljesítőképességének is van határa. Nem csupán korábbi kötetekre gondolok kiegészítendő, hanem szerkesztői munkájára: a Bárkára (főszerkesztője) és az Irodalmi Jelenre (kritikai rovatvezetője) – ezekben is a stílus- és értékluralizmus, a többrendszerű irodalmi gondolkodás megjelenítése vezérli. Nevezhetjük ezt a magatartást integratívnak vagy, ahogy maga nevezi, „termékeny eklektiká”-nak, lényege, hogy ha nem prekonceptiót akar igazolni a szerkesztő, a kritikus, ha nem a megosztottságot akarja generálni vagy folyamatosan újraképezni, hanem a művek sokféleségének a nyomvonalát követi, erőlködés nélkül megszülethet (és meg is születik) a többrendszerű irodalmi gondolkodás.

Természetesen Elek Tibornak is megvan civil polgárként a maga véleménye a napi politikáról, de a lehető legmesszebbre kíván kerülni attól, hogy e véleményéből bármi is beszűrődjön az irodalomról való gondolkodásába. Nemcsak kritikáiban, tanulmányaiban sikerült megőriznie a szakmaiság szuverenitását, de az interjúk is megmaradnak ebben az értelmezői mezőben. (A kötetben egyedül az Esterházy Péterrel készült beszélgetésbe

lopja be magát a pártos politika, de a kérdező szerencsésen nem veszi föl ezt a szálát. Egyebek mellett azt mondja Esterházy: „A jobboldal nagy felelőssége, vagyis felelőtlensége, hogy újravezta már a fiatal generációban is ama régi magyar sérelmi politizálást... A valóságos sérelmekkel játszik, ez a felelőtlensége, a valóságos fájdalmakat teszi ebbe a hazug rendbe. Ebbe jön még a maszatolás, a szélsőjobb. Erre a kettős felelőtlenségre épül a baloldali felelőtlenség és öncsalás.” – Pardon, megfélemlített voltam, nem megfélemlítő, és ez lényeges különbség – valahogy így mondja Székely János.)

A kánoni megosztottságot, a határon inneni vagy túli dilemmákat, illetve – végképp irodalmon kívüli szempont – a vélt vagy valós politikai elkötelezettség szerinti megosztottságot Elek Tibor egyszerűen negligálja. (De hogy a határainkon túli, Kárpát-medencei irodalmi közéletbe [irodalmakba?] ne gyűrűzne be a politika hasadsága, azt hiszem, ma már nem állítaná egyértelműen Elek Tibor sem.) Behoz azonban egy új fogalmat. Könyvének alcíme: *Az irodalmi siker természetrajza*. Kritikáiban, tanulmányaiban, beszélgetéseiben rendre visszatér ahhoz a dilemmához, hogy egyes könyvek miért lesznek sikeresek, mások viszont, minden nyilvánvaló értékük ellenére, miért nem. Annak a nálunk viszonylag új jelenségnek kísérli megfogalmazni a lényegét, amely a globalizálódó világban igen erőteljesen érvényesül, hogy ugyanis a vezető, a kánonképző kritikusok, a gazdaságilag erős kiadók és a vezető médiumok szorosán összefonódnak, azaz olyan szellemi tökekoncentráció jön létre az irodalom területén, amely nemcsak sikerre segíthet bizonyos (érdemes vagy kevésbé érdemes) műveket, de – eredményes kultúrpolitikát folytatva – (szinte) kedve szerint alakíthatja az ízlést és az értékrendet is. (Ennek szélsőséges példája a brazil Paulo Coelho esete. Itt a piac legitimizálja az írói teljesítménynek roppant szerény, ám páratlanul ’piacérzékeny’ életművet – Coelho a szakma folyamatos berzenkedése ellenére folyamatosan magas irodalmi kitüntetésekben, magas szakmai megbecsülésekben részesül – kérdés azonban, hogy az eset egyedi-e, vagy egy jövőben uralkodó trend kecses előjátéka-e.) Elek Tibor nem megfejtteni akarja az irodalmi siker természetét, mindössze jelzi, hogy az irodalom értékrendje mellett figyelemmel kell lennünk a (közönség)sikerre is, s e téren nyugtalanítóak a meglátásai – az uralkodó kánon nálunk is piaci és közönségsikerré tehet egy könyvet – vagy eljelentékteleníthet, negligálhat más fontos, ’kánonidegen’ műveket, sőt egész stílus- és értékírányzatokat: „a sajtón és médián keresztül átszűrve egyre inkább kezdenek az irodalom világán belüli viszonyok is leegyszerűsödni, kétosztatúvá válni, vagy

legalábbis olyannak látszani.” Érinti a vezető médiumok, a díjak szerepét, de az olyan gyakorlati kérdéseket is, mint hogy hozzájuthat-e a potenciális olvasó egy könyvhöz stb. (Sajnálatos, teszem hozzá, hogy ha már az az abnormális helyzet van, hogy csak politikai médiumok képesek ízlést, értékrendet formálni, a „másik” kánonnal miért nem fonódik össze erőteljesebben a média másik része.) Mindenesetre a siker természetrajzáról Elek Tibor könyveinek fogadtatása is elárul egy s mást: kevésbé zajos, s őt sem hívják a „mértékadók” közé sem sikerlistát jelölni, sem díj-kuratóriumokba. Jóllehet: mértékadó. Elek Tibor – mondanom sem kell – bár rendre érinti a siker-nem siker, irodalmi divat dilemmáját, kritikáiban, értékelő, értelmező olvasataiban a legkevésbé sem hagyja magát befolyásolni általuk.

Siker és nem siker helyett tehát ismét maradnak a művek, *egyenként*. Egy helyütt azt írja: annak idején erkölcsi kötelességének is érezte, hogy a határon túli irodalmakkal foglalkozzon – akkoriban ugyanis, a „három T” elve és gyakorlata szerint, ignorált területnek minősültek a határon túl született magyar művek. Ma talán ugyanezért vagy valami hasonlóért lehet erkölcsi kötelességet érezni a centrumtól távolabb formálódó irodalom (irodalmak) irányába. Talán. Meg persze azért is érdemes egy nyitott szellemiségű irodalmárnak a centrum túlra is figyelnie, mert korántsem bizonyos, hogy a centrum lapjaiban, azok szakmai-baráti körében fog megszületni az értékes új irodalom. Elek Tibort pedig elsősorban a szellem mozgása és születése vonzza roppant mohósággal. A felfedezés öröme élteti: ott lenni, észrevenni és tudósítani – ezért is nagyobb a figyelme a fiatalok iránt, s nagyobb a készsége, hogy pályára segítse a következő generációkat.

A *Fényben és árnyékban* kötet első felének írásai „hozott” anyagra épülnek – új könyvek kritikái –, ezúttal (ebben a könyvében) árnyalattal talán több a régióhoz kötődő/köthető mű (Kiss Ottó, Grecsó Krisztián, Körmendi Lajos, Kántor Zsolt kötetei) mint a második rész beszélgetéseiben. A nemes értelemben vett lokálpatriotizmus és az említett erkölcsi kötelesség is parancsolja ezt, ám a regionális figyelem semmiféle esztétikai kompromisszummal nem jár együtt. A minőséget illetően ugyanis könyörtelen – Bornemisza Péter szép szavával –, talán az oldala is kifakadna, ha nem mondaná el fenntartásait, kritikai észrevételeit, minden esetben. Szó sincs arról, hogy tévedhetetlen volna, de körütekintő, alapos, minőségérzékére pedig bátran támaszkodhat – az idő (ami az időből látszik) őt igazolja. (Egyetlen ponton kifogásolom értékítéletét, talán az udvariasság íratta a kárpátaljai irodalmat összegző dolgozatában, hogy Balla D. Károly a magyar költészet élvo-

nalába tartozna – az élvonal számomra Kányádi Sándor, Csoóri Sándor, Tözsér Árpád, Tolnai Ottó, Tandori Dezső, bár BDK esszéi kétségtelenül gondolatébresztők, figyelemreméltók, s nekem provokatív fölvetésük miatt is rokonszenvesek.) Az interjúkban minimális engedményt tesz az életrajz irányába, ragaszkodik a művekhez, s azokat a dilemmákat, amelyeket kritikáiban megfogalmazott, rendre szembesíti a beszélgetésekben is (Rakovszky Zsuzsával, Závada Pállal, Esterházy Péterrel), a legizgalmasabbak pedig a többszereplős disputái (Závada-Darvasi, illetve a kerekasztalok).

A *Fényben és árnyékban* kötet egyszerre súlyos és könnyed. Súlyos, mert a kortárs irodalom trendjeiről, értékes műveiről roppant széles és meggyőző keresztmetszetet ad (a neoavantgárdtól a szociográfiáig, az egyes művek kritikai értelmezésétől az átfogó összegzéséig), ugyanakkor nyelvezete és a kötet megképzett tere vonzóan könnyed. A szakmaiság nem nő szövegei fölé, ahogy írja, arra törekedett, hogy szövegeit a nyitott középiskolai tanár is értse (lásd az irodalmi siker természetét, e lehetőséggel vélhetően nem túl sokan élnek), megszólalási módja nem személytelen, az írások mögött mindig a személyes érdekeltségű, várakozó olvasó áll. S ahogy egymás mellé ül Bányai János és Szokolczay Lajos, másutt Grecsó Krisztián és Haklik Norbert, ahogy ugyanazon léptékű nyíltsággal, figyelemmel és kritikai szemmel fordul Gion Nándor, Grendel Lajos, Esterházy Péter, Rott József vagy Görömbei András művei felé – a kortárs magyar irodalom vonzóan organikus és tagolt tere képződik meg.

*

Elek Tibor nem minden esetben jelezte, melyik írása, melyik beszélgetése eredendően hol, hová készült. (Az Ács Margit könyvéről írt dolgozata például eredetileg a kötet bemutatóján hangzott el, a Szilágyi Istvánnal készült beszélgetés a Petőfi Irodalmi Múzeumban.) Ezek az apró filológiai pontosítások persze mellőzhetők is akár, de a teljesebb kép mégiscsak pontosabb. A pályatárs olvasó azonban jobban sajnálja, hogy az irodalomtörténeti értékű PIM-beszélgetések nem folytatódnak, s amiatt aggodódik, megmaradnak-e a maroknyi hátszágok. Értő támogatók, mecénások nélkül ugyanis roppant bajos cselekvő erővel részt venni szellemi folyamatokban, netán életművet építeni. Nem kell ahhoz született pesszimiztának lenni, hogy úgy lássuk, a reformokra szoruló, az összeroppanás szélén álló, folyamatosan pusztuló magyar irodalom intézményrendszerének jövője akként folytatódhat, hogy „reformra szorul, tehát innen most elveszünk pénzeket.” A sikert pedig elviszi más.

Pécsi Györgyi

Facta loquuntur

Szakály Sándor:
Múltunkról – kritikusan?
Katonákról, történelemlről,
önmagunkról III.
ISTER, Bp., 2005.

Régesrégi bölcsesség, viszont nehéz a gyakorlatba átültetni azt az elvet, amit Szakály Sándor a magáénak vall: a tények magukért beszélnek, azaz latinus tömörséggel: „facta loquuntur”. Történésznek még tulajdonképpen ifjú az 50. életévét nemrégén betöltött, de már MTA doktori fokozattal is rendelkező szerző, aki írásai igazságkereső lendületével és ismeretterjesztő hevületével, amelynek az elektronikus médiák műsoraiban legalább egy évtizede tanúi lehetünk, nagyon sokat tett a történelmi műveltség és kultúra színvonalának emeléséért. Nagy szükség is van erre a tevékenységre, mert elkoptatott közhely ugyan, de igaz, hogy gyengülő közoktatásunk, sőt már a felsőoktatás sem igazán alkalmas azoknak az ismereteknek az elsajátítására, amelyekre egy magára – a globalizáció sodró lendületű, nemzeti identitást gyengítő viszonyai között – valamit is adó nemzetnek elengedhetetlenül szüksége lenne.

Szakály már a múlt század nyolcvanas éveiben fessegette a kommunista korszak közléspolitikájának rácsos kapuit. A tábori csendőrségről írt kismonográfiájában híven, pontosan, de ideológiamentesen fogalmazott. Ezzel valójában a legkevésbé védhető pontján, a tények, a valóság felől közelítve gyengítette a korabeli „szentháromság”, a támogatók, türök és tiltok aczéli elvét. Bravúros volt, hogy ezt az ideológiával talán legjobban átítatott hadtörténeti milióban tette. Udvarias és kulturált volt bíráló megjegyzéseiben. Jónéhányszor leírta, hogy „ellenforradalmi rendszer”, amivel valójában értékmentesen nyilatkozott meg, hiszen ez azon kevés kifejezés közé tartozott, amelyet, mind a Horthy-korszakban, mind a Rákosi- és Kádár-korszakban, ha némiképp más kontextusban is, de folyamatosan használtak az 1919 és 1945 közötti történelmi periódus jelölésére. A rendszerváltást megelőző sikerrel szolgáltatott igazságot több, a második világháborúban vezető szerepet játszott, majd kivégzett, elítélt, meghurcolt és történelmileg is méltatlanul értékelt főtisztnek. Alapvető elvet szögezett le azzal, hogy megállapította: nincs a történelemben közvetlen, személyes összefüggés az etnikai eredet és a politikai állásfoglalás között. Hamarosan olyan tekintélyre tett szert, hogy mi, az idősebb történész-politológus generáció tagjai őt tekintettük az utánunk következő nemzedék vezéralakjának. Máig a legkövetkezetesebben